

ÇOCUKLARLA İLGİLİ VE ÇOCUKLARLA BİRLİKTE YAPILAN ARAŞTIRMALARDA GÖZETİLECEK ETİK KURALLAR ETHICAL RESEARCH INVOLVING CHILDREN

Centre for Childne
and Young People
research, education, advocacy

 Southern Cross
University

Childwatch
INTERNATIONAL
RESEARCH NETWORK

unicef
Office of Research

UNIVERSITY
OTAGO

Te Whare Wānanga o Ōtago
NEW ZEALAND

Bu yayın Uluslararası Çocuk Merkezi tarafından yürütülen ve Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu tarafından desteklenen Çocuklarla Birlikte Daha Güçlü çalışması kapsamında hazırlanmıştır.

29

ETİK KILAVUZ: ZARARLAR VE YARARLAR

Çocukların da yer alacakları bir araştırmada en başta dūřünülecek temel husus, bu araştırmanın yapılmasına gerçekten ihtiyaç olup olmadığına, çocukların katılımlarının gerekli olup olmadığına ve gerekliyse hangi durumda katılmalarının uygun olacağına karar vermektir. Dolayısıyla, araştırmacıların, araştırma sürecinin daha en başında araştırmanın amacı, araştırmaya katılmalarının çocuklar üzerindeki olası etkileri, potansiyel yararlar ve zararlar gibi kritik başlıkları ele almaları gerekir.

ZARARLAR VE YARARLAR

İYİ UYGULAMA ŞUNLARI YAPABİLECEK DURUMDA OLMANIZI GEREKTİRİR:

- Araştırmanın neden yapıldığını, çocukların ya da belirli bir grup çocuğun araştırmaya neden dâhil edildiğini ya da dışlandığını gerekçeleriyle açıklayabilmek.
- Projenin en başından tamamlandığı noktaya kadar olan süreçte araştırmaya katıldıkları için çocukların herhangi bir zarar görmemeleri için çalışmak.
- Çocuk katılımcılar, aileleri ya da daha geniş topluluktan kesimler açısından potansiyel zarar ve yararları mümkün olan en geniş çerçevede dikkate almak.
- Araştırmaya katılan çocukların sıkıntılarını asgariye indirecek stratejilere başvurmak.
- Çocukları istismarcı ya da yetersiz araştırmacılarından korumak üzere çocuk koruma protokolleri yapmak.
- Çocukların güvenliğiyle ilgili kaygılara yanıt verecek, üzerinde anlaşmaya varılmış bir plana sahip olmak.
- Çocukların güvenliğini ya da iyi olma halini tehlikeye düşürmeden, araştırmayı planlarken ve protokoller hazırlanırken yerele danışmak.
- Araştırma sürecinde ve sonrasında gerekiyorsa çocuklara yönelik desteği planlamak.
- Araştırma bulgularının dağıtılmasında çocukların, ailelerin ya da toplulukların herhangi bir zarar görmemesi için gerekli önlemleri almak.

TEMEL MÜLAHAZALAR

Çocukların araştırmaya katılmalarına ilişkin karar, araştırmacıların, kurumların, finansman sağlayan kuruluşların ve diğer paydaşların belirli konuları düşünmelerini gerektirir. Örneğin:

- araştırmanın bilgi dağarcığını geliştirip politikaları ve uygulamaları etkileyip etkilemeyeceği;
- çocukları araştırmaya katmanın gerçekten gerekli olup olmadığı; istenilen bilgilerin başka yollardan elde edilmesinin mümkün olup olmadığı;

- çocukların dışarıda bırakılmalarını gerektirecek sağlam ve bilgiye dayalı nedenler olup olmadığı;
- araştırmacıların, çocukların da yer aldıkları bir araştırmayı gerçekleştirme yeterlilikleri, uzmanlıkları, kaynakları ve kapasitesi olup olmadığı;
- araştırmanın tek tek katılımcı çocuklara mı yoksa daha geniş bir sosyal grup olarak çocuklara mı yarar sağlayacağı.

Etik araştırmanın temelinde yer alan ilkeler adalet, yarar ve zarar vermemektir; bunların hepsi yapılan araştırmanın herhangi bir zarara yol açmaması ve yararlı olmasına yöneliktir. Potansiyel zararların ve zararların değerlendirilmesi kolay ve basit bir iş değildir; çünkü araştırmanın çeşitli özel koşulları olduğundan bunları etkileyen faktörler de çeşitlilik gösterir. Ayrıca, neyin zarar neyin yarar anlamına geleceği ve kabul edilebilir risk düzeyi gibi ilgili konularda birbirinden ayrı olan net görüşler vardır. Bununla birlikte etik araştırma, bunların üzerinde düşünmeyi, katılan çocuklar ve diğerleri açısından alınan kararların risklerini asgariye indirmeyi, potansiyel zararlarını ise azamiye çıkarmayı hedefleyen kararlar almayı gerektirir.

Araştırmacılar, araştırmada yer aldıkları takdirde çocukları bekleyen potansiyel zarar ve yararları değerlendirmelidir.

Araştırmada zarar, farklı kaynaklardan ortaya çıkmak ve araştırmanın konusu, yöntemleri ve yerel koşullar tarafından belirlenmesi gibi çeşitli biçimler alabilir. Araştırma nicel de olsa nitel de olsa zarar ortaya çıkabilir. Örneğin, çocuklardan verili durumdaki kapasitelerine uygun olmayan yollardan bilgi alınması ve/ya da onlara daha önce haberdar olmadıkları yeni ve hassas birtakım bilgilerin verilmesi zararlı olabilir. Araştırma metodolojisinin sağlam olması da kritik önemdedir; verilerin toplanmasında ve analizinde uygun yöntemlere başvurulmalıdır. Bilgilerin toplanma ve kullanılma şekilleri kusurlu, uygunsuz ya da bilimsel olmayan yöntemlere dayanıyorlarsa zarara yol açabilir.

Riskler ve yararlar diğer alanlara göre biyomedikal araştırmalarda daha belirgin biçimde ortaya çıkabilir. Örneğin, çocuklar için aşılar geliştirilmesi için tesadüfi ve kontrollü deneyler (RCT) yapıldığında bazı çocuklar riske maruz kalabilir, ancak daha geniş bir çocuk nüfusu açısından bu büyük bir yarar sağlayabilir. Öte yandan fiziksel anlamda zarar olasılığı sosyal araştırmalarda daha düşüktür (Hill, 2005), ancak bu tür araştırmacılar da müdahaleci bir yan taşıyabilir ve katılımcılarda sıkıntıya yol açabilir (Alderson & Morrow, 2011). Fayda kavramı zararların ve yararların değerlendirilmesine katkıda bulunur; çünkü araştırmanın yararlılığı ve değeri her durumda, belirli bir risk ya da rahatsızlık ima edenlerde bile araştırmanın meşruiyetinin temelidir (H. Fossheim, özel görüşme, 14 Aralık 2011).

Çocukların karşılaştığı potansiyel riskler ve zararlar şu biçimleri alabilir: araştırmanın doğrudan kendisinden kaynaklanan fiziksel zarar; araştırmada yer alındığı için başkalarının başvurabilecekleri misilleme, cezalandırma ya da zarar verici işler ve sosyal araştırmalar söz konusu olduğunda ortaya çıkabilecek sıkıntı, endişe ve öz saygı yitimi (Alderson & Morrow, 2011). Çocukların maruz kalacağı zarar, misilleme ya da cezalandırma biçiminde, araştırma kapsamına alınma ya da dışarıda bırakılma ve dolayısıyla sonuçlardan yararlanamama nedeniyle hanelerden ve daha geniş anlamda topluluktan da gelebilir. Böylece, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu ortaya çıkar: Ebeveynler ya da bakıcılar en iyi hangi yollardan bilgilendirilmeli ya da kapsanmalıdır

Potansiyel zararların ve yararların değerlendirilmesi hemen yapılabilecek bir iş değildir.

Araştırma nicel de olsa nitel de olsa zarar doğabilir.

ki araştırmaya katılmalarının taşıdığı önemi anlayabilsinler? (ancak, araştırma konusuna bağlı olmak üzere kimi durumlarda bunun izlenebilecek en akıllıca yol olmayabileceği de dikkate alınmalıdır.)

Araştırmacıların, araştırma amaçları çerçevesinde topluluk üyelerinin görüşlerine başvurulduğunda çocukların bundan dolayı herhangi bir tehlikeye düşmemelerini sağlama sorumluluğu vardır. Eğer araştırma konusu özellikle hassassa, topluluğun farklı üyeleri arasında eskiden var olan ilişkiler açısından daha titiz olmak gerekir. Örneğin, çatışma sırası ve sonrası ortamlar dâhil çocuklara yönelik şiddete ilişkin soruştırmalarda kendilerine başvuru alan kişiler, araştırmacının bilgisi dışında, şiddetin failleri ya da ellerindeki gücü kötüye kullanan kişiler de olabilirler.

Araştırmaya katılım nedeniyle topluluk içindeki bir çocuğu damgalayıcı bir bilginin ortaya çıkması da çocuk açısından zararlı olabilir. Örneğin HIV'lı ya da sömürülen çocuklar açısından durum böyle olabilir. Sosyal alanda ya da ağlar içinde çocuğun konumunu olumsuz yönde etkileme riski ortaya çıkabilir. Yerel topluluğun üyeleri, sözgelimi görüşülen kişiler, tercüman ya da sürücü olarak araştırmaya katıldıklarında bu risk daha da artabilir ve böyle durumlarda mahremiyetin korunması ilkesinin özellikle vurgulanması gerekir.

Araştırma tekrar edildiğinde, kapsamı genişlediğinde, belirli topluluklar ya da köyler tekrarlanan araştırmalara ve deneylere dâhil edildiklerinde bu grupların üzerine aşırı yük binebilir. Böyle bir durum özellikle esasen dezavantajlı konumdaki grupları olumsuz etkiler. Potansiyel zararın bir başka kaynağı da, katılımcıların (muhtemelen dışa vurmaksızın) belirli beklentiler taşımaları ya da böyle beklentilere sürüklenmeleri, ancak beklenen yararların sağlanamamış olması nedeniyle yaşanan düş kırıklığıdır.

Çocukların araştırma sorusuna girdi sağladıkları, çocukların ya da gençlerin öncülüğündeki araştırmalarda çocukların ve yetişkinlerin gündemlerinin çatışması beklenebilir ve buna ilişkin planların yapılması gerekir. Öte yandan çocukların sözü yalnızca yetişkin araştırmacıların ilgi alanlarıyla örtüştüğünde dikkate alınıp diğer durumlarda alınmazsa burada yine çocuklara zarar söz konusudur (Save the Children, 2002). Çocukların bakış açılarıyla yetişkinlerin bakış açıları arasındaki farklılıklar saydam ve adil biçimde ele alınmalı, farklı bakış açılarının ortaya çıktığı durumlarda nasıl bir yol izleneceği konusu ekip üyelerinin görev dağılımlarında hesaba katılmalıdır.

Bu potansiyel zarar biçimleri, araştırmacıların, titizlikle ele alınıp düşünülmesi gereken olası ters anlayışlar, çatışmalı konular ve/ya da beklentiler gibi konularda (özellikle araştırma verili topluluğun dışındaki kişilerce yapılıyorsa) duyarlı olmalarının önemine işaret eder. Topluluk içindeki, sözgelimi "sosyal etiketle" ilgili beklentiler ve normlar ailelerin ve toplulukların araştırmacılarla etkileşimini öylesine belirleyebilir ki araştırmaya katılanlar bu katılım nedeniyle bir şekilde dezavantajlı duruma düşebilirler. Katılımın aileler ve topluluklar için dezavantaj yaratabilecek sonuçlarının farkında olan araştırmacılar için bu durum Sadaf Shallwani'nin durum araştırmasında tartışılan bir dizi konuyu gündeme getirir. Buradaki örnekte, katılımcıların araştırmacılara yönelik konukseverliklerinin belirli bir bedeli olabileceği görülmektedir.

Potansiyel zarar, belirli beklentilerin karşılanmaması durumunda katılımcıların yaşayacağı düş kırıklığıdır.

Örnek durum 1: Yerel durumların karmaşık gerçeklikleri içinde uluslararası araştırma etiğini yaşama geçirme: Pakistan'da yoksulluk, kültürel değer olarak konukseverlik ve zarar vermemeye çalışan araştırmacılar, Sadaf Shallwani (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.116).

Bu konular aynı zamanda ebeveynleri, çocuklara bakan kişileri ve toplulukları araştırmacının, dolayısıyla katılan çocukların değerini onların gözünde büyütecek şekilde sürece katmanın önemine işaret etmektedir. Böylece katılımcıların araştırmaya ilişkin anlayışları gelişecek, araştırmacıların istemeden saygısız davranma ya da zarar verme olasılıkları da asgaride tutulmuş olacaktır.

Mevcut ikincil verilerin kullanılması, çocukları araştırmaya katılım nedeniyle karşılaşabilecekleri risklere karşı korumanın bir yolu, araştırmalar açısından da çok yararlı bir yöntemdir. Aslında eğer gerekli bilgileri sağlayan veriler elde mevcutsa çocukların araştırmaya mutlaka katılmaları gerekmeyebilir. Bununla birlikte araştırmacıların bu ikincil verilerin etik yollardan toplanmasını güvence altına almaları gerekir. Ayrıca, genellikle pek gözetilmese de, çocukların araştırmaya katılmalarının potansiyel yararları da olacağından çocuk katılımından hemen vazgeçilmemelidir. Öte yandan, çocukların korunması konusu daha geniş bir açıdan ele alındığında, onları zarardan korumak kadar önlerindeki fırsatları ve gelişim olanaklarını kollamak da önemlidir.

Dolayısıyla, üzerinde düşünülmesi gereken temel konular, çocuk katılımının aranılan bilgiye ulaşmak için gerekli olup olmadığı ve çocukları araştırmacının dışında bırakmak için sağlam gerekçeler olup olmadığıdır. Hiç kuşkusuz, genel anlamda etik ilkeler konusunda bir mutabakat bulunsa bile bu konularda araştırmacılar arasında farklı görüşler olacaktır. Tek tek çocuklar, bir grup olarak çocuklar, aileler ve daha geniş topluluklara ilişkin olarak potansiyel zararların ve yararların nasıl değerlendirileceği verili koşullara ve kişisel faktörlere de bağlıdır. Araştırmacıların, araştırmada ortaya çıkabilecek riskler konusunda düşünmeye yöneltici araçlara başvurarak, araştırmaya başlamadan önce bir tür risk değerlendirmesine ya da planlamaya girişmeleri yerinde olacaktır. Örnek olarak, bu Etik Kılavuzun her bölümünün sonundaki sorularla birlikte "Başlarken" bölümüne başvurmak, potansiyel riskleri önceden hesaplama açısından yararlı olabilir.

Araştırmada yer almaları çocuklara yarar sağlamalıdır

Araştırma, zarar vermemenin ötesinde, yararlı sonuçlar sağlamalıdır. Bunlar, araştırmaya doğrudan katılan çocukların sağlayacağı yararın ötesinde bir grup olarak çocukların geleceğine dönük yararlar olmalıdır. Tedavi amaçlı klinik araştırmalar ve kimi eylem araştırmaları bu bakımdan istisna olarak düşünülebilir. Bununla birlikte araştırmacının birincil amaçları ya da kullanılan yöntemler ne olursa olsun, her tür araştırmada yararlı olma ilkesi karşılıklılığı içerir. Başka bir deyişle, araştırmaya katkıda bulunan çocuklar aynı zamanda bu katılımdan bir yarar da sağlamadılar.

Ancak, öyle durumlar olabilir ki araştırmaya katılan çocukların bu katılımdan kişisel olarak yarar sağlamaları pek olası görünmezken diğer çocuklar için önemli potansiyel yararlar söz konusu olabilir.

Araştırmacılar kullandıkları ikincil verilerin etik kurallara uyularak toplanmasını sağlamalıdır.

Araştırmacıların, araştırmaya başlamadan önce ortaya çıkabilecek risklerin düşünülmesini sağlayacak araçlar kullanarak risk değerlendirmesini ya da planlamasını yapmaları tavsiye edilir.

Zarara yol açmamaya ek olarak, araştırma birtakım yararlar da sağlamalıdır.

Örneğin, Andrew Williams tarafından ele alınan durumda olduğu gibi, klinik görevlilerinin yaptıkları kimi biyomedikal araştırmalar bu kapsama girebilir. Bu tür durumlarda, eğer katılan çocuk bundan yarar sağlayacak gibi görünmüyorsa araştırmacının neden ve nasıl yapılacağı üzerinde titizlikle düşünülmesi gerekir.

Örnek durum 2: “Katılımcının ilerleyen hastalığı olup onay veremediği durumlarda gelecekteki yararı gözetmek”, Andrew Williams (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.118).

Çocukların sağlayabileceği bir yarar, araştırmadan elde edilen bulguların öğrenilmesi olabilir.

Çocukların sağlayacakları bir yarar, yapılan araştırmacının elde ettiği bulgulardan öğrenecekleri olabilir. Bunun için ise araştırmacıların çocukları izlemeleri, elde edilen bulguları çocukların anlayabilecekleri bir dilde ve tarzda onlara anlatmaları gerekir. Çocukların sağlayabilecekleri diğer yararlar arasında hoş bir deneyim yaşama, eğitim, görüş ve düşüncelerinin dikkate alındığını, bunun sonucunda başka adımlar da atılabileceğini görme, siyasal ve ekonomik açıdan durumlarının daha iyi hale gelmesi, tedavi amaçlı sevk ve kaynaklara erişim fırsatlarının doğması gibi durumlar yer alabilir. Ancak, burada sıralananların sonuncusu titiz bir izleme gerektirir; çünkü düşük gelir düzeylerinin damgasını vurgu ortamlarda araştırmaya katılanlar temelsiz beklentilerle yola çıkabilirler. Araştırma projesinin ya da onu izleyecek programların kendilerine ve ailelerine getireceği yararlar konusunda çok şey bekleyebilirler ve karşılık bulamayan bu beklentiler kendileri açısından zararlı olabilir (Nyambedha, 2008). Ayrıca, araştırma sonucunda ortaya çıkacak yapısal değişim konusunda da aşırı beklentiler olabilir. Bu da araştırmacıların gerçekçi bilgiler vermelerinin, araştırmacının amaçları ve olasılıkları hakkında bir netlik sağlamalarının önemine işaret eder.

Çocuklar, araştırmada yer aldıkları sırada zarar veya güvenlik ile ilgili konuları açık edebilirler

Eğer çocuklar ya da başkalarının zarar görmesi gibi bir risk varsa, araştırmacı bu risk karşısında hemen ve hassas bir önlem almalı, takip desteği ya da ilgili hizmetlere yönlendirme gibi yollara başvurmalıdır.

Araştırma çalışmalarına katılımları sırasında çocuklar, çocuk istismarı ve ihmali dâhil zarar ya da güvenlikle ilgili belirli durumları ortaya çıkarabilirler ya da araştırmacılar çocukların ya da başka kişilerin risk altında oldukları ve korunma ihtiyaçları olduğu gibi düşünceler geliştirebilirler. Böyle durumlarda araştırmacıların hemen ve duyarlı biçimde harekete geçmeleri, ilgili kişilere destek vermeleri ya da bu kişileri uygun hizmetlere yönlendirmeleri gerekir. Söz konusu durumlara örnek olarak şunlardan söz edilebilir: araştırma sürecinde bir çocuğun (araştırma katılımcısı olabilir de olmayabilir de) istismara ya da ihmale maruz kaldığının ortaya çıkması; çocuğun kendine zarar vermesi ya da kendine zarar vereceğini söylemesi (Schenk & Williamson, 2005); çocukta yasa gereği bildirilmesi gereken bulaşıcı ya da cinsel ilişki yoluyla geçen bir hastalık olması (Avard et al., 2011).

Güvenlikle doğrudan doğruya ilişkisi olmasa bile, çocukların haklarının ihlaline ilişkin kaygılar da olabilir. Sözgelimi, evlerinin dışında başka yerlerde bakım altında olan çocuklar biyolojik ebeveynlerinden biriyle ilişki kuramama gibi bir şikâyetle bulunabilir.

Çocukların güvenliğiyle ilgili kaygılar herhangi bir araştırmada gündeme getirilebilir; ancak bu kaygılar araştırmacılar açısından özellikle hassas konular gündeme geldiğinde bir mesele olmaktadır (Powell et al., 2011). Aynı durum, örneğin çatışma ya da insani acil durum gibi ortamlar için de geçerlidir. Belirli araştırma konuları ya da koşulları söz konusu olduğunda istismar ya da riskli davranış gibi durumların bildirim oranı yüksek olabilir. Örneğin, evsiz çocuklar ve gençlerle yapılan araştırmalarda kaygılar daha fazla dile getirilmektedir (Meade & Slesnick, 2002). Benzer biçimde, çocuklara yönelik şiddetle ilgili araştırmalarda çocuklara kötü muamele ve ilgili güvenlik kaygılarının bildirim oranı daha yüksektir.

İyi olma hali ile ilgili kaygıları ele alma, çocukların güvende olmalarını sağlama ve gerektiğinde takip desteği verme, kaliteli ve etik değerleri gözetilen bir araştırma açısından vazgeçilmez öğelerdir. Araştırmacıların çocukları koruma konusunu düşünme ve güvenlikle ilgili kaygıları ele alma sorumlulukları, bu konuda eğitime, uzmanlığa ve denetim desteğine ihtiyaç olduğuna işaret eder. Deneyimli araştırmacılarla ve çocuk koruma alanında uzman kişilerle birlikte çalışmak hem daha titiz bir yaklaşım sağlayabilir (Gorin, Hooper, Dyson & Cabral, 2008) hem de birlikte sorgulama fırsatları yaratabilir (Duncan, Drew, Hodgson & Sawyer, 2009).

Araştırmacılar çocuk istismarı, başka tür güvenliğe aykırı ya da suç oluşturan bir faaliyetten kuşkulandıklarında mahremiyet bağlamında önemli bir sorun ortaya çıkar. Bir yanda çocuğun özel yaşamının gizliliği ilkesine saygı ile diğer yanda ise araştırmacının çocuğu zarardan koruma etik sorumluluğunun bağdaştırılması güçlük yaratabilir [bu konu daha ayrıntılı biçimde Etik Kılavuz bölümünde ele alınmaktadır: Özel Yaşam ve Mahremiyet].

Kimi durumlarda güvenlikle ilgili kaygıların ilgili yerlere bildirilmesi ya da ilgili kişilerin sosyal hizmetlere yönlendirilmesi, çocukların araştırmaya katılmalarının getirdiği doğrudan ve yararlı bir sonuç olarak ortaya çıkabilir. Gelgelelim, kimi durumlarda güvenlikle ya da istismarla ilgili olayların bildirilebileceği hizmetler olmayabilir; dolayısıyla araştırmacıların çocuğun ifşa edebileceği şeyler karşısında ne yapmaları gerektiğini önceden hesaba katmaları gerekir. Ayrıca, doğruluğu kesinleşmemiş olaylarda salt çocukların söylediklerinden hareketle belirli yerlere bildirilen güvenlik kaygıları sonucunda çocuklar açısından doğabilecek örneğin cezalandırılma ya da damgalanma gibi olumsuz sonuçlar da araştırmacılar tarafından dikkate alınmalıdır.

Kaygıların online internet araştırması sırasında ortaya çıkması ek bir karmaşıklık daha yaratır. Kimlikleri anonimse ya da takma adlarla gizlenmişse, kaygıyı dile getiren katılımcıyı izlemenin ya da kendisiyle temasa geçmenin herhangi bir yolu olmayabilir. Çocuğun kimliği hakkında doğru bilgiler elde olduğunda bile bulunduğu yer bilinemeyebilir ya da müdahalede bulunma imkânları olmayabilir. Diğer araştırma biçimlerinde olduğu gibi online araştırmalarda da güvenlik yönetimi mutlaka gereklidir. Bu kapsamda çocukların araştırma sekisiyle temasını sağlamada 'özel mesaj' yoluna başvurulabilir, böylece çocuklar yardım istemeye özendirilirler ve kendilerine ilgili destek kuruluşları hakkında bilgi verilebilir (Sharkey et al., 2011).

Çocuklar, yetersiz ya da çocuğun durumunu istismar eden araştırmacılar yüzünden araştırma sırasında zarar görebilirler

Araştırmacıların bir noktayı daha dikkate almaları gerekir: çocuğun durumunu istismar etme niyeti taşıyan yetişkinler, araştırmayı, çocuklara ulaşmanın bir aracı olarak kullanabilirler (Hill, 2005). Ayrıca, araştırmacının yetersiz ve zayıf uygulamaları yüzünden çocuklar kasıtlı olmayan istismara da maruz kalabilirler. Yetersizlikten kastedilen, eldeki bilgilerin yetersiz olması ya da mevcut bilgi ve ilkeleri tam pratiğe yansıtamama, araştırma tasarımı ve metodolojisindeki beceri eksiklikleri ve/ya da tutarlılık, titizlik, kültürel farkındalık ve duyarlılığın olmayışı gibi durumlardır. Ayrıca bir noktanın daha dikkate alınması önemlidir: uygulamadaki yetersizlik araştırmacıların kendilerinden kaynaklanmayabilir; destek personeli, örneğin şoförler, tercümanlar ve başkaları etik konusunda eğitim almadıkları için bu tür yetersizliklerin kaynağı olabilirler. Bu bağlamlarda ek bir boyut da araştırmacıların çocuklarla etkileşimlerine ve iletişimlerine ilişkin beklentilerinin yerleşik kültürel pratiklerden farklı olmasıdır. Araştırmacı oranın dilini konuşmayıp veri toplama işlemlerini tercümanlar aracılığıyla yapabildiği durumlarda bu sorun, Silvia Exenberger'ğin durum araştırmasında görüleceği gibi daha da ağırlaşabilir.

**Güvenlik yönetimi,
çevrim içi araştırma
planlamasının
ayrılmaz bir ögesidir.**

Örnek durum 3: “Kültürel açıdan hassas ortamlarda tercümanlarla çalışmak”, Silvia Exenberger (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.120).

Hukuksal ve mesleki sorumluluklarla birlikte temel etik ilkeler, çocukların potansiyel herhangi bir istismardan bağımsız olmalarını sağlamada araştırmacılar ve kuruluşlar tarafından atılacak adımların temelini oluşturur. Bu kapsamda, personel alınırken örneğin polis kayıtları gibi kontrollere başvurulması; uygun davranışları belirleyen bir personel davranış kuralları hazırlanması ve bunun uygulanması; araştırma personelinin kuşkuyla karşılaşılan istismar vakalarını bildirebilecekleri prosedürler oluşturulması ve personele eğitim ve destek sağlanması gibi yollara başvurulabilir (Save the Children, 2003). Sözü edilen eğitim, araştırmanın saha testinden önce, çocukların rahatsız oldukları durumlarda ne gibi tekniklere başvurulacağına ilişkin eğitimleri de içerir.

İnsani yardım kuruluşları gibi birçok kuruluş, etik uygulamalar açısından temel teşkil eden Davranış Kurallarına sahiptir. Beklenen standartların kültürel beklentilerle ve belgelenmiş uluslararası insan haklarıyla uyumlu olmasını sağlamak için protokoller hazırlanmasında yerel danışma kritik önem taşır.

Araştırmacıların araştırma pratiğinde etik meselelerle ilgilenmelerinin beklenen bir sonucuyapılan işlere yönelik bir etik gerekçe hazırlanmasıdır. Çocukların güvenceye alınması açısından bu kapsamda yapılabilecekler arasında uygulamalarda titiz davranılması, etik kılavuzların izlenmesi ve gerek araştırmacıların gerekse çocukların korunması açısından, ne söylenirse dinleme olmasa bile saha araştırmacılarıyla araştırma katılımcılarının gözlenmesi yer alır (Barker & Smith, 2001).

İstismarı önlemeye ve ilgili vakaları bildirmeye yönelik protokollerin ve prosedürlerin yanı sıra, çocukların, ailelerin ve topluluk üyelerinin, çocukların güvenliği ve yetersiz-uygun olmayan tercüme dâhil olmak üzere araştırmanın herhangi bir yönüne ilişkin kaygılarını bildirebilecekleri kanalları bilmeleri de önemlidir. Bu gibi konular, araştırmaya katılım için onayları istenirken çocuklara ve ebeveynlere verilen bilgiler arasında yer alabilir.

Zarar, araştırmacıya katıldıktan sonra da ortaya çıkabilir

Çocuklara, ailelerine ve topluluklara yönelik zarar araştırma bulgularının açıklanıp yaygınlaştırıldığı noktada da ortaya çıkabilir. Yarar ve zarar vermeme etik ilkeleri veri toplama işlemleri sonrasında da geçerlilik taşır. Katılımcıların, ailelerinin ve toplulukların kimliği bu süreçte gizli tutularak olası bir zarar asgari düzeyde tutulabilir. Ayrıca, konunun mahiyetine bağlı olmak üzere anonimlik her durumda gerekli olmamakla birlikte, eğer gerekiyorsa, yer, bağlam ve araştırmaya katılan çocukların rolü ve arzuları da açıklanmayabilir [bakınız, Özel Yaşam ve Gizlilik, Etik Kılavuz alt bölümü].

Araştırmacılar titiz davranmalı, araştırmanın doğru, adil, çocuklara karşı ayrımcılık yapmayan ya da görüşlerini, deneyimlerini ve koşullarını çarpıtmayan şekillerde yansıtılmasını sağlamalıdır. Araştırma bulgularının kamuoyuna duyurulmasında medyanın birtakım mitlere

Yerel danışma, kültürel beklentiler ve uluslararası insan haklarıyla uyumlu protokoller hazırlanmasında kritik bir unsurdur.

Yarar sağlama ve zarar vermeme etik ilkeleri veri toplama sürecinin ötesindeki aşamalar için de geçerlidir.

ve yanlış anlamalara çanak tutması gibi bir olasılık söz konusudur. Çocukların yetişkinler tarafından temsil edilmesinin onların gerçek durumunu yansıtmamasının mümkün olup olmadığı tartışmalı olmakla birlikte bir gerçek ortadadır: Bu temsil etik ve uygun olabileceği gibi kalıpları teyit eden bir içerik de taşıyabilir, gerçeği yansıtmayabilir ya da zarar verme potansiyeli taşıyabilir. Öyle durumlar olur ki, çocukların ve gençlerin görüşleri, tasarımı zayıf, yanlı ve siyasal dürtülü araştırmalar için alınabilir. Gerçi hiçbir araştırma büsbütün siyaset dışı, tercih edilen yöntemler de tam nesnel olamaz; ancak gene de mesleki standartların ve dürüstlüğün korunması, çocukların görüş ve deneyimlerini yanlış yansıtan/çarpıtan, salt 'manşetlik' araştırmalar için çocukların sömürülmelerine karşı mücadele açısından büyük önem taşır.

Araştırmacılar tarafından tavsiye edilen politikaların etkisiz ya da zararlı olduğu durumlarda da gruplar ve topluluklar zarara maruz kalabilirler (Alderson & Morrow 2011) ya da araştırma bulguları bu tür politikaları desteklemek adına kullanıldığında da aynı olumsuz sonuçla karşılaşılabilir. Bulgularını yaymanın ötesinde araştırmacılar her zaman politikaları ve uygulamaları etkileyecek durumda olmayabilirler (hatta çoğu zaman böyledir). Bununla birlikte, araştırmanın kullanılma, politika tavsiyelerinin benimsenme ve uygulanma biçimleri üzerinde düşünmeyi gerektiren etik konulardır. Araştırma yaptıranlar bu açıdan daha büyük sorumluluk altındadır; dolayısıyla çocuklara, ailelere ve topluluklara ilişkin bulguların yayılmasının ve bu doğrultuda girişimlerde bulunulmasının potansiyel etkileri konusunda özellikle duyarlı olmaları, olası herhangi bir zararın asgari düzeyde tutulması için titiz davranmaları gerekir.

Etkisiz politika tavsiyelerinin çeşitli nedenleri olabilir. Zaman zaman bu durumun nedeni olarak araştırmacının anlayışı ve beklentileri ile yerel bilgi, uygulama ve inançlar arasındaki uyumsuzluk gösterilir. Örneğin, temelde bireyci olan kültürlerle mensup araştırmacılar kolektif nitelikteki kültürlerde gerçekleştirdikleri araştırmalarından elde ettikleri bulguları kendi anlayışları, inançları ve deneyimleri çerçevesinde yorumlayabilirler ve bu da araştırmanın gerçekleştiği yerin koşullarına ters düşebilir. Bu da bir hususun taşıdığı mutlak öneme dikkat çeker: Araştırmacılar, araştırmaya kattıkları etkilerin ve varsayımların, etik bir araştırma uygulaması açısından bunların üzerinde eleştirel biçimde düşünme gerekliliğinin farkında olmalıdırlar.

Ne var ki, politika tavsiyelerini etkisiz ve geçersiz kılacak sorunlar yalnızca kültürel meseleler ve yanlış anlamalardan kaynaklanmaz. Araştırma metodolojisi etik açıdan nötr olmayabilir ve yetersiz ve yanlış tavsiyeler metodolojideki ya da tasarımdaki kusurlardan da kaynaklanabilir, böylece ortaya kuşkulu sonuçlar çıkabilir. Örneğin anketlerde soruların sıralaması yanlış olabilir ya da analiz yöntemleri yetersiz kalabilir. Araştırmacının beceri, bilgi ve eğitim eksikliklerinden kaynaklanan yetersizlikleri de metodolojiyi kusurlu hale getirebilir. Titizlik, tarafsızlık, araştırma tasarım ve metodolojileri gibi alanlardaki daha geniş ilkeselliklere uyulmaması bu tür sonuçlar doğurabilir.

Katılımcılara yönelik potansiyel zarar konusunda özel ve farklılaşan kaygılar araştırmada kullanılan yöntemler bağlamında ortaya çıkabilir. Örneğin, veri toplamada odak grup görüşmelerine başvurulması, Hilde Lauwers'ın durum araştırmasında ele alındığı gibi, bir dizi kaygıyı da beraberinde getirebilir; daha önce bilinmeyen kimi bilgilerin paylaşılmasının çocukların ilişkileri üzerindeki etkileri gibi.

Mesleki standartların ve doğruluğun gözetilmesi, çocukların yanlış temsil edilmelerini ya da görüş ve deneyimlerinin çarpıtılmamasının sağlanmasında son derece önemlidir.

Araştırma yaptıranlar, araştırmayı yapmanın ve sonuçlarını yaymanın çocuklar, aileler ve topluluklar üzerindeki potansiyel etkisini özellikle hesaba katmalıdırlar.

Örnek durum 4: Odak gruplarda paylaşılan bilgilerin çocukların ilişkileri üzerindeki etkileri, Hilde Lauwers (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.121).

Çocukların katıldıkları araştırmalar eşitlikçi olmalı, ayrımcılık yapmamalıdır

Araştırma, cinsiyet, etnisite, engellilik, yaş, dil, coğrafi mekân ve başka herhangi bir kişisel ya da toplumsal özellik temelinde ayırım gözetmeksizin çocukları kapsamalıdır.

Araştırma, cinsiyet, etnisite, engellilik, yaş, dil, coğrafi mekân ve başka herhangi bir kişisel ya da toplumsal özellik temelinde ayırım gözetmeksizin çocukları kapsamalıdır. Araştırmalara, ilgili tüm çocuk ve gençlik gruplarının dâhil edilmesi yerinde olacaktır. Çocukların kapsanmalarının temeli olarak adalet etik ilkesi, araştırma sürecinde yer alan tüm kesimlerin kendi aralarındaki ve ayrıca daha geniş siyasal ve toplumsal dünya ile olan ilişkilerini ilgilendiren bir ilkedir. (H. Fossheim, özel görüşme, 14 Aralık 2011). Adalet, onurlarına ve insan haklarına saygı gösterilerek bu ilişkilerde çocuklara adil ve eşit davranılması anlamına gelir.

Araştırmaya hakları dikkate alan bir yaklaşım, herhangi bir ayırım ya da yan tutma olmaksızın tüm çocukların araştırmaya katılmada eşit haklara sahip olmaları anlamına gelir. BMÇHS'nin 2. Maddesinin gözetilmesi, araştırmacıların, haklarının tam anlamda yaşama geçmesi için özel önlemler gereken çocukları belirlemelerini ve bu çocuklara gerekli özeni sağlamalarını gerektirir. Ancak bu söylenenler, çocukların hepsinin araştırmada her zaman yer almaları gerektiği anlamına gelmez. Madde 2 diğer hakların, örneğin Madde 12'deki hakların kullanılmasında da geçerli sayılmalıdır; öyle ki çocuklar kendilerini etkileyen tüm meselelere katılıp sözlerini söyleyebilsinler.

Ayrımcılığa maruz kalan, dezavantajlı ve güç durumdaki çocuk gruplarının anlamlı katılımının sağlanması için örneğin kapsayıcılığı mümkün kılan ve erişimi kolaylaştıran yöntemler gibi özel önlemlere başvurulmalıdır.

Ayrımcılığa en ağır biçimde maruz kalan, en dezavantajlı ve en güç durumdaki çocuk gruplarının araştırmada anlamlı biçimde ve diğer çocuklarla eşitlik temelinde yer alabilmeleri için önlemlere başvurmak gerekebilir. Evsizler, engelliler, kaçak göçmenlerin çocukları, yanlarında kimsesi bulunmayan çocuklar, kaçırılanlar, işyerlerinde çalışanlar, hastalık teşhisi tonmuş olanlar, gey ve transgender çocuklar genellikle araştırmalardan dışlanan çocuk gruplarını oluştururlar. Genellikle bu çocuklara ulaşılması güçtür ve belirli araştırma konuları söz konusu olduğunda araştırmalara dâhil edilmeleri daha da güçtür. Eğer bu konumdaki çocukların da araştırmada yer almaları gerekiyorsa, anlamlı bir katılım için özel önlemler alınması, araştırma tasarım ve yöntemlerinin belirli grupların ve/ya da durumların kapsanmasını güvence altına alacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Güç durumdaki çocuklara ulaşma ve bunları kapsama açısından araştırmacıların başkalarına danışmaları, örneğin kartopu örnekleme gibi uygun katma yöntemlerine başvurmaları gerekebilir. Araştırma tasarımı kapsamında, örneğin görüntü, fotoğraf ya da video kullanımı gibi yaratıcı görsel ve yazılı yöntemler düşünülebilir. Solberg (2012), araştırma konuları hassas, çocukların yaşları ise çok küçük olduğunda bile görüşme yöntemlerinin sınırları iyi çizilmiş ve etik açıdan sağlam yollardan kullanılabileceğini savunmaktadır: "araştırmacıların kendi araştırmaları hakkındaki düşünceleri, araştırma dinamiklerine ek ve daha nüanslı bir bakış geliştirilmesinde temel oluşturabilir." (s. 14).

Özellikle güç durumda oldukları düşünülen çocuklar için, iyi olma hallerini korumak açısından ek güvenceler gerekebilir ve araştırmada yer alabilmeleri için özel yöntemler düşünülebilir. Örneğin biyomedikal araştırmaların 20. yüzyıl ortalarından bu yana tarihi, gelişim engelleri

olan çocukların ve gençlerin belli başlı etik ihlaller açısından özellikle kırılğan ve az araştırılan bir kesim oluşturduklarını göstermiştir (Yan & Munir, 2004). Gerçi bu durumdaki çocukların araştırma kapsamı dışında bırakılmalarının gerekçesi kendilerini istismardan korumak ve bilgiye dayalı onay meselesinin karmaşıklıklarından kaçınmaktır, ancak bu dışlanma eşitlik, adalet ve araştırma bulgularından yararlanma imkânları açısından bakıldığında savunulabilir değildir.

Belirli çocuk gruplarını araştırmadan dışlamamanın önemine ek olarak, hassasiyetle yaklaşılması gereken belirli grupları kapsayan daha fazla araştırma yapılmasına yönelik çağrılar da vardır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi (2006) "engellilik durumlarının nedenlerinin, bu durumların önlenmesinin ve yönetiminin ulusal ve uluslararası araştırma gündemlerinde yeterli ilgili büyük ihtiyaç olduğu halde görmediğini" (s.17) belirtmekte, engelliliğe odaklanan araştırmalara finansman ve izleme açısından öncelik tanınması gerektiğini söylemektedir.

Hem çocukların kendi aralarında hem de çocuklarla yetişkinler arasında güç ilişkileri vardır ve bu ilişkiler çocukların araştırmaya katılımlarındaki eşitlik durumlarını etkileyebilir; gerek ilk erişim açısından gerekse araştırma projeleri sırasındaki fiili katılım açısından. Güç dengesizliklerini asgariye indirme ve çocukların katılımını destekleme açısından belirli metodolojilere başvurulabilir. Örneğin, çocukların kendilerinin araştırmacı olarak yer aldıkları çocuk öncülüğündeki ya da akran araştırma yöntemleri gibi. Clare Feinstein ve Claire O'Kane'in durum araştırmalarında ele alındığı gibi, daha geniş bir çocuk kesiminin araştırmaya katılma fırsatlarını artırmak için içerme ve temsil meselelerini ele alan girişimlerde de bulunulabilir.

Örnek durum 5: Uganda'da çocuklarla yapılan araştırmalarda kapsama ve temsil konuları (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.123).

Akran araştırmasında araştırmacı konumundaki çocukların bu süreçten bir yarar sağlamaları önemlidir. Örneğin ilgi duydukları bir konu hakkında daha çok şey öğrenmek ve araştırma becerilerini geliştirmek gibi. Ayrıca, akran araştırmacıların araştırma çevrili boyunca hep faal olmaları, yeterince eğitilip desteklenmeleri ve bunların salt gösterişten ibaret kalmaması da önemlidir.

Çocuklara verilebilecek zararlarla ilgili kaygılara uluslararası planda farklı vurgular yapılmaktadır

Araştırmacılara yönelik uluslararası bir çalışma (Powell et. al., 2011) çocukların maruz kalabilecekleri zararlarla ilgili kaygılara verilen önemin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgulara göre düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkelerden katılımcılar, araştırmalarda çocukların görüşlerine de yer verme isteklerinin en çok çocukların güvenliği ve olası sıkıntılar nedeniyle sınırlandığını belirtmektedirler. Örneğin şunlar gibi: hassas bir araştırma konusu olunca çocuğun alt üst olması; araştırmaya katıldıkları için çocukların ayrımcılığa/misillemeye maruz kalma olasılıkları ve çocuğun güvenliğine ilişkin kaygılar. Buna karşılık gelir düzeyi yüksek ülkelerden katılan araştırmacılar kendilerini kısıtlayan uygulamalar olarak aşırı korumacı etik değerlendirme süreçlerinden, onaya/"kapı tutanlara" erişim sorunlarından söz etmişlerdir.

Güç dengesizliklerini asgari düzeyde tutmak ve çocukların katılımını desteklemek için akran araştırması gibi belirli metodolojiler kullanılabilir.

Akran araştırmacılar yeterli düzeyde eğitim almış ve donanımlı olarak araştırma süreci boyunca sürece dâhil edilmelidir.

Etik düzenleme ve değerlendirme mekanizmaları, destekleyici ya da kısıtlayıcı olarak deneyimlenmiş olabilirler; ancak bunlar yine de uygulamada etik sonucu kendi başlarına sağlayamazlar ve araştırmacının sahadaki etik değerlendirmelerinin yerini tutamazlar.

Bu bulgular farklı koşullardaki araştırma düzenleme mekanizmalarının oluşumunu ve kullanımını kısmen yansıtıyor olabilir. Düzenleyici mekanizmalara bağlılığın görece daha zayıf olduğu ülkelerde araştırmacıların, şirketlerin, kuruluşların ve çocuk katılımcıların çıkarlarıyla örtüşmeyen çıkarlara sahip başkalarının riskli araştırmalara girişme olasılıkları daha güçlüdür ve böyle durumlarda araştırmacının etiğe uygunluğunu sağlama yükü ağırlıklı olarak araştırmacının üzerine düşer. Buna karşılık, çocukların katıldıkları araştırmaları çocukların özel durumu nedeniyle aşırı kurallara bağlayan, riskleri inceden inceye hesaplayan, araştırma etiği açısından sıkı biçimde denetime tabi olan (Graham & Fitzgerald, 2010) ülkelerde potansiyel zararı araştırmacıların etik yargıları değil düzenleyici mekanizmalar değerlendirmektedir. Bununla birlikte, herhangi bir durumdaki vurgular ne olursa olsun, etik mekanizmalar ve değerlendirme süreçleri sonuçta destekleyici mahiyette de olabilir sınırlandırıcı mahiyette de. Ancak bu mekanizmalar ne kadar önemli olurlarsa olsunlar etik uygulamayı kendi başlarına sağlayamazlar ve araştırmacının sahadaki etik değerlendirmelerinin yerini tutamazlar (Edmonds, 2005).

Düşük ve orta gelir düzeyindeki yerlerde araştırmacıların çocukların güvenliğiyle ilgili olarak araştırma bulgularına verdikleri önem (Powell et al., 2011), belirli koşullar söz konusu olduğunda, belirli çocuk gruplarına ilişkin artan görünürlüğü ve artan zarar olasılığını yansıtıyor olabilir. Örneğin, silahlı çatışma, barış inşası ve insani acıdan acil durumlarda kimlik belgeleri bulunmayan, güvenlikleri ise doğrudan fiziksel tehdit altında olan çocuklar bu kategoriye girebilir. Genellikle daha az kaynağa sahip olan bu tür ülkelerde, zarar gören ya da sıkıntı içinde olan çocuklara bu durumun etkilerini hafifletmek üzere profesyonel yardım sağlama imkânları da azdır (Clacherty & Donald, 2007). Dolayısıyla, çocukların güvenliğine ve olası sıkıntılı durumlara ilişkin duyarlılık görüldüğü kadarıyla şu faktörlerin etkili altındadır: araştırmacının yeri ve koşulları (yerin ve ortamın özellikleri); araştırma etiği düzenleme ve değerlendirme mekanizmaları ve risk, çocukluk ve araştırma gibi kavramları çevreleyen sosyokültürel anlayışlar. Araştırma bulguları söz konusu olduğunda yapılan farklı bulgulara katkıda bulunan başka kültürel özellikler de olabilir, ancak bunlar henüz incelenmemiştir.

Olağanüstü ortamlarda çocukların araştırmada yer almalarının getirebileceği potansiyel zarar özel bir duyarlılık konusu olduğundan, araştırma ekibinin ortadaki durumun gündelik pratikler üzerindeki etkisini ve bunun sonucu ortaya çıkacak etik güçlükleri dikkate alması temel önemdedir. Araştırma ile tedavi amaçlı müdahaleler arasındaki ilişki de bu kapsama girer; çünkü yapılan araştırma bu tür müdahaleleri güçlendirebilir de bastırabilir de. Diğer riskler arasında çocuklara ve ailelerine yönelik misillemelerden ve yeniden travma yaşama riskinden söz edilebilir. Araştırmacının zarar ve riskleri değerlendirme sorumluluğu, söz konusu çocukların yanında kimse bulunmuyorsa, çocuklar anasız-babasız ya da ailelerinden ayrırsa ek bir boyut daha kazanır (Schenk & Williamson 2005). Böyle durumlarda ebeveyn onayıyla ilgili rutin gereklilik güçlüklerle karşılaşabilir ve destek hizmetlerine yönlendirme yoluyla zararın asgari düzeyde tutulması çok güç ya da olanaksız olabilir. Kimi etik kılavuzlar, örneğin insani yardım gerektiren acil durumlarda. Yanlarında kimsesi bulunmayan çocukların ancak kendilerine doğrudan bir yarar sağlanacaksa araştırmaya dâhil edilmelerini önermektedir (WHO, 2007, 2011).

KARŞILAŞABİLECEĞİNİZ GÜÇLÜKLER

Araştırmacıların belirli bir araştırma faaliyetinde zarar ve yararla ilgili olarak benimseyecekleri etik yaklaşım, daha geniş kapsamlı araştırma,

sosyopolitik ve kültürel mülahazalarla birlikte araştırmacının (ve ilgili kurumların/kuruluşların) anlayışıyla şekillenir. Bu konumların sınırları ve güçlü yanları gerek araştırma ilişkilerine gerekse katılan çocuklar açısından alınan sonuçlarda yansıma bulur.

Özellikle yetişkinlerle çocuklar arasındaki güç farklılıkları, araştırmaya çocukları katmak isteyen araştırmacıların karşılaştıkları en önemli etik güçlüklerden biri olarak kabul edilmektedir (Alderson, 1995; Mayall, 2000; Morrow & Richards, 1996; Thomas & O’Kane, 1998). Pek çok durum ve koşulda sosyokültürel beklentiler araştırmacıyı güçlü bir yetişkin, çocuğu da daha az güçlü bir katılımcı olarak görme eğilimindedir ve çocuğun yetkili yetişkine uyması beklenir. Görüşme durumlarında ya da bir yetişkinden araştırmayla ilgili talimatlar alırken çocuklar kolaylıkla o bilindik öğrenci rolüne girebilirler; bu bağlamda belirli şeyler yapmaları, en iyi davranışları neyse bunu sergilemeleri ve yetişkin araştırmacının (ki burada öğretmen gibidir) duymak istediği neyse bunu söylemeleri gerektiğini düşünürler (Phelan & Kinsella, 2013).

Yetişkinlerle çocuklar arasındaki güç ilişkileri, sosyal statü ve Arka plan gibi başka faktörlerden de etkilenebilir; örneğin eğitilmiş ve kentli bir araştırmacı ile kırsal kesimden gençler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi. Araştırmacıların zarar ve yararlarla ilgili etik ve metodolojik karar verme süreçleri bu güç dengesizliklerini artırabileceği gibi hafifletebilir de. Araştırmacıların düşünümsel etkinlikleri, çocukları özne durumuna getirerek ve eldeki gücü mümkün olduğunca onlarla paylaşarak ikincisine katkıda bulunacak koşulları oluşturabilir (Punch, 2002).

Çocukları kapsayan araştırmalarda potansiyel zarar ve yararlar nasıl değerlendirilir?

Daha önceki bölümlerde söz edildiği gibi araştırmaya katılmaları sonucunda çocuklara yönelik potansiyel zararın tanımlanması, değerlendirilmesi ve asgariye indirilmesi kritik ve zaman zaman da güç bir iştir. Zarar, görünmez, kaypak, öznel tanımlı olabilir ve farklı görüş açıları ile kısa ve uzun dönemli sonuçlar açısından daha da karmaşık hale gelebilir (Alderson & Morrow, 2011) ve böylece temeldeki etik mülahazalar arasında bir gerilim ortaya çıkabilir. Kimi araştırmalarda doğrudan zarar önceden görülemeyebilir; ilgili proje yeni bir ilacın test edilmesi ya da çocuklarla travmatik deneyimleri konusunda görüşülmesi ise katılımcılar açısından kimi riskler ve/ya da rahatsızlık durumları ortaya çıkabilir (H. Fossheim, özel görüşme, 14 Aralık 2011). Benzer biçimde, araştırmaya katılmanın sonuçları olarak potansiyel yararların tanımlanması, doğru biçimde değerlendirilmesi de belirsizlikler içerebilir ve güç olabilir (Alderson & Morrow, 2011).

Zararı değerlendirip azaltmada ve yararları artırmada “en iyi sonuçlar” ya da “sonuççu” yaklaşıma başvurulabilir. Bu yaklaşımda fiiller, yol açtıkları sonuçlara göre doğru ya da yanlış olarak tanımlanır (Gallagher, 2009). Dolayısıyla, araştırmada alınacak kararlara şöyle bir yaklaşım yol gösterebilir: Beklenen en iyi sonuçlar, öngörülen yararların olası olumsuz sonuçlara göre daha büyük ve gerçekleşme olasılığının da daha fazla olması... Başka bir deyişle burada doğru fiiller, mümkün olan en fazla sayıda kişi için genel anlamda en fazla yararı sağlayan fiillerdir. Denklemdeki ek bir faktör ise eğer araştırma hiç yapılmazsa ortaya çıkabilecek zarardır.

Gelgelelim, ‘en fazla sayıda kişi için en fazla yarar’ ile araştırmaya katılan kimi çocuklar açısından bireysel olarak doğabilecek sonuçlar arasında potansiyel bir çelişki olduğunda bu yaklaşıma başvurulmasında birtakım güçlükler ortaya çıkar. Hakları temel alan bir perspektiften bakıldığında, BMÇHS çocuğun yüksek yararı (Madde 3.1) ve şiddetin her biçiminden

Çocuklar ve yetişkinler arasındaki güç eşitsizlikleri, araştırmaya çocukları da dâhil etme amacındaki araştırmacıların önündeki en büyük etik meselelerden biridir.

Hakları temel alan bir bakış açısından, araştırmacıların, araştırmada yer alan çocuklara herhangi bir zarar gelmemesini sağlama ve sosyal gruplar olarak çocukların uzun dönemli ve daha büyük yararını gözetme sorumlulukları vardır.

korunma (Madde 19) gibi hükümlerde yer alan genel ilkelerden hareketle araştırmacıların araştırmaya katılan herhangi bir çocuğun zarar görmemesini sağlama ve sosyal grup olarak çocukların uzun dönemdeki ve/ya da daha kapsamlı yararını gözetme sorumlulukları vardır.

En iyi sonuçlar yaklaşımının başka bir güçlüğü de şudur: Bir fiilin belirli bir çocuk açısından hem olumsuz hem de olumlu olmak üzere çeşitli sonuçları olabilir. Örneğin, belirli bir sonuca ulaşmada araç olarak başvuru görüşme bir yandan çocuğa öfke duyulması gibi olumsuz sonuçlara yol açabileceği gibi aynı görüşme daha uzun dönemde belirli bir hizmete erişim ya da ciddi bir toplumsal soruna daha fazla eğilme gibi olumlu sonuçlar da verebilir. Odaklanılan yer araştırma sonuçları ise, bu durum, veri toplama araç ve süreçleriyle ilgili daha karmaşık ve çok yönlü sonuçların ortaya çıkma potansiyelini gizleyebilir. Bütün bunlar, araştırmanın araçlarının, araştırma sürecinin üzerinde titizlikle durulması gereken başlıca nokta olduğuna işaret eder. Bu konu Mary Catherine Maternowska'nın 13-17 yaş grubundan çocuklarla gerçekleştirdiği çocuklara yönelik şiddetle ilgili durum araştırmasında ele alınmıştır.

Örnek durum 6: Çocuklarla şiddet eksenli hassas konularda görüşme: Çocuklara yönelik şiddet araştırma araçları ve süreçleri 13-17 yaş grubundan çocukları koruma açısından yeterli önlemler getiriyor mu? Mary Catherine Maternowska (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.125).

Tek tek çocuklar, kendileri açısından doğabilecek riskleri en iyi değerlendirebilecek konumda olan kişilerdir ve bilgiye dayalı onayı önemli kılan nedenlerden biri de budur (Laws & Mann, 2004). Bununla birlikte araştırmacılar muhtemelen araştırmaya katılımın uzun dönemdeki ve daha kapsamlı potansiyel sonuçlarına daha fazla ağırlık tanıyacaklar, bu nedenle araştırmaya katılmaları nedeniyle çocuklar açısından doğabilecek riskleri değerlendirme sorumlulukları da artmış olacaktır. Kendi kültürlerinden farklı ortamlarda bulduklarında ya da belirli çocuk gruplarıyla çalıştıklarında, potansiyel risklerin daha iyi kavranması açısından yerel ya da uzman danışmanlığına başvurmak araştırmacılar açısından önemlidir. Olağanüstü durum ya da geçiş dönemi gibi koşullarda ailelerinden ayrı düşen çocuklar gibi, katılımcı çocuklar özellikle güç durumdalarsa araştırmacı sorumluluğu daha fazla öne çıkar.

Çocukların katıldıkları araştırmalarda zarar nasıl asgariye indirilir ya da ortadan kaldırılır?

Araştırmacılar, araştırma katılımcılarını araştırma sonucu ortaya çıkabilecek fiziksel, duygusal ya da toplumsal zararlara karşı korumaktan sorumludur (Ennew & Plateau, 2004; Laws & Mann, 2004) ve ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçları önceden görmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaları gerekir. Potansiyel zararın asgariye indirilmesi ve kimi durumlarda da ortadan kaldırılması, bu zararın tanımlanmasıyla, etik konular üzerinde daha en baştan düşünülmesiyle ve bunun daha sonra devam ettirilmesiyle sağlanabilir. Potansiyel zarar bir kez tanımlandığında, araştırmacılar bunu olsun, herhangi bir sıkıntı ya da rahatsızlığı olsun birtakım pratik önlemlere de başvurarak bunları asgaride tutmak ya da ortadan kaldırmak için çaba gösterebilirler. Örneğin, belirli coğrafi mekânlar ya da sosyopolitik koşullar belirli riskler içerebilir ve araştırmacılar bunlara yönelik stratejiler geliştirebilirler. Silahlı çatışmaların ya da barış inşa süreçlerinin cereyan ettiği yerlerde bu

Potansiyel zararın projenin en başında belirlenmesi araştırmacıların bunu asgariye indiren ya da meydan vermeyen çabalarını ve önlemlerini mümkün kılar.

kapsamda yapılabilecekler arasında çocukların yalnız başlarına yolculuk yapmamalarını, gece geç saatlerde dışarıda kalmamalarını, mayınların ya da başka tehlikelerin bulunduğu yerlerde dolaşmamalarını sağlamak olabilir (Feinstein & O'Kane, 2008).

Dikkate alınması gereken diğer alanlar arasında, potansiyel zararın daha az belirgin olduğu ya da kolaylıkla giderilebildiği durumlar vardır. Çoklu olasılıklar üzerinde düşünülmesi araştırma süreci ve/ya da konusu bağlamında yerel koşulların bilinmesini gerektirir. Bilinç yaratıcı araştırmalarda yer almalarının çocuklar açısından getirebileceği kimi sonuçlar vardır. Örneğin, çocuğun bir işte çalışıyor olması ailenin geçimi açısından kritik önem taşıyorsa araştırmanın işçi hakları konusunda belirli bir bilinç yaratmasının sonuçları olacaktır. Başka bir örnek: Okul temelli bir araştırmada çocukların sınıflarından dışarıya çıkmalarının belirli fırsat maliyetleri olacaktır.

Yerel koşulların bilinmesi kadar önemli bir başka husus da araştırmacıların araştırmayı yürüttükleri örneklem nüfusun özellikleri hakkında bilgi sahibi olmalarıdır. Örneğin eğer araştırmada azınlık gruplara mensup çocuklar yer alıyorsa o zaman araştırmacıların (kendi kuruluşlarına bağlı olmak üzere) potansiyel zararları ya da olumsuz sonuçları belirlemek üzere bu topluluklara danışmaları gerekebilir. Benzer biçimde, araştırma belirli engelleri olan çocukları kapsıyorsa bu çocukların araştırmaya eşitlikçi temelde katılabilmeleri için potansiyel zararların belirlenmesi gerekir. Olasılıklar üzerinde düşünülmesi sonradan ortaya çıkacak zarar verici sonuçların önlenmesini ya da hafifletilmesini, eğer gerekiyorsa araştırmacıların sevk kaynakları hakkında önceden bilgi sahibi olmalarını sağlar.

Araştırma yöntemleri zararın asgariye indirilmesine de artmasına da katkıda bulunabilir. Zarar vermemek için, araştırma yöntemlerinin bilimsel ve güvenilir olması büyük önem taşır. Bu da araştırmacıların çocukların görüşlerinin doğru biçimde yansıtılması yükümlülüğüne işaret eder. Sağlam olmayan tasarımların ya da yetersiz örneklem yöntemlerinin etik olmadığı ileri sürülebilir; çünkü bunlar zaman aldıkları halde tatmin edici sonuçlar vermeyebilir ve istenirse de belirli çocuk gruplarının dışlanmasına yol açabilir. Güvenilir yöntemler arasında ise, söz konusu çocukların kapasitesine ve araştırma konusuna göre uyarlanmış ve geçerlilikleri kanıtlanmış araştırma araçları yer alır. Veri toplamada en az iki adımın atılması gerekir: araçların ve/ya da araştırma planlarının uyarlanması ve bir nirengi noktasının belirlenmesi. Özellikle çocukların anket sorularının hazırlanmasına katılmadıkları büyük ölçekli araştırmalar ve doğrudan görüşmeler ve odak grup tartışmaları gibi yöntemler, küçük çocuklarla yapılacak araştırmalarda en yeterli ya da uygun araçlar olmayabilir.

Risklerin önceden kestirilebilirliği, farklı araştırma paradigmalarına göre farklılık gösterebilir. Örneğin biyomedikal araştırmalarda, yetişkinlere ait verilerin çocuklara uzatılması uygun olmayacağından çocuk denekler üzerinde test edilecek ilaçların geliştirilmesi gerekebilir (Yeung, 2007). Katılan çocuklar açısından riskin belirlenmesi ve konunun daha geniş olarak çocuklara yönelik ilaç geliştirmenin yararları bağlamında değerlendirilmesi güç olabilir. Eğer ortaya çıkabilecek risklerin mahiyeti bunların güvenilir biçimde önceden görülebilmesine izin vermiyorsa, çocuklara ve onlardan sorumlu olan kişilere klinik deneyler için onay almak üzere doğru bilgiler verilmesi temel bir etik görev olarak ortaya çıkar.

Risklerin ve olası sonuçların önceden kestirilmesinin zorluk çıkardığı bir başka araştırma durumu da daha önce ortaya çıkarılmamış durumların ve anormalliklerin araştırma sürecinde tesadüfen keşfedilmesiyle ortaya çıkar. Bu tür olasılıkların ve sonuçların açıklanması çocuklar ve

Hatalı tasarımlar ya da yetersiz örneklem yöntemleri etik değildir.

Risklerin önceden kestirilebilirliği, farklı araştırma paradigmalarına göre farklılık gösterebilir.

ebeveynler açısından yeni bir kaygı kaynağıdır ve bu nedenle büyük duyarlılık gerektirir. Bu tür durumlarda gündeme gelen ve üzerinde titizlikle durulması gereken risklerle ilgili konular Sebastian Lipina'nın durum araştırmasında ele alınmaktadır.

Örnek durum 7: Sinir sistemi görüntüleme araştırmalarında tesadüfi beyin bulguları, Sebastian Lipina (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.128).

İnternet gibi yeni teknolojilerin araştırmalarda kullanılması, zararın kavramsallaştırılmasına ve asgariye indirilmesine bir boyut daha ekler. Çocukların özel yaşamlarının gizliliğine ilişkin gerçekçi sayılmayacak beklentileri olabilir; kişisel bilgilere daha kolay erişilebilir; katılımcılar yanlış ayrıntılar verebilir ya da sahte kimliklere bürünebilirler (yetişkinlerin röntgencilik ya da kötü niyetlerini gizleme amacıyla) ve kamusal ve özel alanlar arasındaki ayırım silikleşebilir (Alderson & Morrow, 2011; Lobe, Livingstone & Haddon, 2007). Web sayfalarında kullanılanlara benzer birtakım güvenlik önlemleri internet temelli araştırmalarda kullanılabilir. Bununla birlikte, bunların çocukların gelişim halindeki kapasiteleriyle uyumlu olmaları temel önemdedir. Ya da içeriye yerleştirilmiş bu güvenlik öğelerinin ayarları olmalıdır; çünkü eldeki kanıtlar çocukların kullanıcı araçları, güvenlik ayarları, özel alanlar ve bildirimlerle birtakım sorunlar yaşadıklarını göstermektedir (O'Neill, Livingstone & McLaughlin, 2011). Ayrıca, internete yeni erişim olanaklarının giderek mobil hale geldiğini, yani çocukların yetişkin denetiminden uzak biçimde kendi dizüstü bilgisayarlarıyla, cep telefonlarıyla, ipod ipad ya da başka elde taşınır cihazlarla meşgul olduklarını gözetmek gerekir. Gerçi bu imkânlar çocukların araştırma sırasında ebeveynlerinden ya da başkalarından daha bağımsız olmalarını sağlayabilir, ancak gene de bu durum internetteki güvenlik riskleri konusunda bilgilendirilmeleri ve bu açıdan güçlendirilmeleri gerekir (O'Neill et al., 2011).

Etik mülahazalar araştırmanın planlama aşamasında dikkate alınmalı, proje bütçesinde kalemler olarak gösterilmeli ve takvime de yansıtılmalıdır.

Potansiyel zararın belirlenmesinin önemine ek olarak, bu zararın asgariye indirilmesine yönelik çabalara yardımcı olma açısından önemli bir konu da araştırma girişimlerinin kaynaklarına dikkat edilmesidir. Araştırmanın planlama aşamasında etik mülahazaların gözetilmesi mutlak önem taşır; etik ilkelerin ve uygulamaların her evrede yaşama geçirilmesi için bunlar proje bütçesinde kalemler halinde belirtilmeli ve bir takvime bağlanmalıdır.

Çocukların araştırma sırasındaki sıkıntıları nasıl asgariye indirilebilir ya da ortadan kaldırılabilir?

Çocukların yer aldıkları herhangi bir araştırma sıkıntı yaratabilir ve araştırmacıların buna hazır olmaları gerekir. Araştırma konusu çocuklar açısından rahatsız edici yönler taşıyorsa bu husus özellikle gündeme gelir; belki de araştırma çocuklara birtakım acılı deneyimlerini anımsatacaktır ya da çocuklar belirli açılardan özellikle güç durumdadır. Örneğin çocuklar istismara maruz kalmış olabilirler, kendilerine kötü davranılmış olabilir ya da çocuklar birtakım olağanüstü durumlar ya da ölüm sonucu ebeveynlerinden yoksun kalmış olabilirler. İstismar edilen ya da kötü muameleye maruz kalmış çocuklarla yapılacak araştırmalarda gündeme gelen temel bir konu, araştırmanın çocukları ciddi biçimde rahatsız etme, hatta onlara yeniden travma yaşatma olasılığının değerlendirilmesidir. Bu tür araştırmalar söz konusu olduğunda araştırmacılar çocukların korunmasını ve gözetilmesini sağlamak amacıyla araştırma tasarımında birtakım özel önlemlere yer verebilirler; örneğin, çocuğa bakan kişinin destek için devreye sokulması, çocuk merkezli bir metodolojik yaklaşım benimsenmesi

Çocukların yer aldıkları herhangi bir araştırma sıkıntı yaratabilir ve araştırmacıların buna hazır olmaları gerekir.

(Mudaly & Goddard, 2009) ve çocuk dostu sorgulama süreçlerine başvurulması gibi. Gerekliğinde, kimi araştırmalar daha önce tedavi amaçlı çalışmalara katılmış olan çocukları araştırmaya ağırabilirler ki bu da çocuklar açısından koruyucu bir etmen olarak işlev görür.

Sarsıntıya neden olabileceği apaçık hassas konulara ek olarak, araştırmacılar, belirli çocuklar açısından sıkıntı yaratabilecek konuların her zaman farkında olmayabilirler. Görünüşte masum gibi duran sorular ya da durumlar güçlü ve beklenmedik tepkileri tetikleyebilir. İstenç dışı çok fazla Şey açıklandığında çocuklar kendilerini duygusal olarak boşta kalmış hissedebilirler. Dolayısıyla araştırmacıların çocukların endişeli ve sıkıntılı durumlarında ne yapacaklarını bilmeleri gerekir. Araştırmacılar, ocukların verebilecekleri türde duygusal tepkilere önceden hazırlıklı olmalı, zararı rahatsızlık ve/ya da araştırmanın getirdiği kimi sıkıntılardan ayırmaya alışmaldırlar.

Risk ve zarar değerlendirmesi işiğinde araştırma çalışmasına karar verirken üzerinde durulacak temel mülahazalar arasında Şunlar yer alabilir: araştırmacının ve araştırma ekibi üyelerinin uzmanlık ve beceri düzeyleri; ilgili alandaki kideimli araştırmacılarından ve uzmanlardan talep edilecek denetimin ve desteğin düzeyi ve çocuklar açısından takip desteği imkânlarının olup olmadığı. Sıkıntı yaratan durumların nasıl ele alınabileceği Elsbeth Robson ve Ruth Evans'ın durum araştırmasında tartışılmaktadır. Burada, Zimbabwe, Tanzanya ve BK'daki (Birleşik Krallık) HIV salgını sağlamında genç bakıcılarla gerçekleştirilen görüşmeler üzerinde durulmaktadır.

rnek durum 8: Çocuklarla yapılan görüşmelerde sıkıntılı durumları ele alma ikilemleri", Elsbeth Robson ve Ruth Evans (bakınız, rnek Durumlar bölümü s.130).

Bir görüşmeyle ilgili en olumsuz psikososyal zararın görüşme sırasında ya da bunun hemen sonrasında açıkça ortaya ıkımayabileceği, kaydedilmesi gereken önemli hususlardan biridir. Yapılabilecek önerilerden biri, bilinen, güvenilen, çocuğun normal davranışlarına aşına, işaretlerden sonuç çıkarabilen ve gerekiyorsa yardım için başvurabilecek bir kişi tarafından görüşme sonrası kontrol yapılmasıdır.

Çocuklar zarar gördüklerine ya da sıkıntı çektiklerine ilişkin işaretler verirse araştırmacıların sorumlulukları nelerdir?

Araştırmacıların, araştırma sırasında ve sonrasında gerekiyorsa çocuklara destek verilmesini sağlamaları gerekir. Araştırma planlamasının önemli bir parçası da araştırmaya katılmanın potansiyel olarak olumsuz sonuçlarının önceden görülmesi ve bunların ele alınması için gerekli düzenlemelerin yapılmasıdır (Schenk & Williamson, 2005). Kimi araştırmalarda, araştırmacıların çocukların ebeveynlerini ya da onlara bakan kişileri çocukların sergileyebilecekleri duygusal tepkilere karşı desteklemeleri ya da bu alanda donanımlı kılmaları yerinde olabilir. Sıkıntı verici deneyimleri ya da duygularını yeniden hatırlamanın sonuçlarıyla baş edebilmeleri için çocuklara psikososyal destek ya da danışmanlık gerekebilir. Sağlık ya da refah yönelimli destek hizmetleri gibi diğer destek biçimleri, araştırma sürecinde ortaya çıkan güçlükleri karşılamalarında çocuklara yardımcı olma açısından gerekebilir. Sıkıntı verici deneyimlerin ya da duyguların yeniden hatırlanması gibi durumlarla baş etmelerini sağlamak açısından çocuklara psikososyal destek ya da danışmanlık gerekebilir. Araştırmacıların araştırma katılımcılarına zarar vermeme, onların iyiliğini gözetme sorumlulukları,

Ynlendirmelerde bulunan, çocuklar ve aileler için destek hizmetlerinin listesini sunan protokoller yararlı olabilir.

Çocukların ve ailelerin destek hizmetlerine yönlendirilmeleri, yetkin destek sağlayabilecek uygun kuruluşların belirlenmesi açısından iştişareleri ve yerel topluluktan bilgi alınmasını gerektirir.

Destek ihtiyacı gündemdeyse, buna karşılık destek hizmetleri belirlenemiyorsa, araştırmayı yürütme kararı yeniden gözden geçirilmelidir.

bu tür durumlara karşı önce den plan yapmalarını gerektirir. Kaygı yaratma potansiyeli taşıyan durumları ele alacak açık protokoller yapılması, ilgili yerlere yönlendirme (WHO, 2011) ve çocuklarla ailelerine destek verebilecek hizmetlerin bir listesini bulundurmak yararlı olabilecek adımlardır.

Çocukların ve ailelerin destek hizmetlerine yönlendirilmesi mevcut kaynaklar hakkında bilgiyi gerektirir. Büyük olasılıkla, bu doğrultuda yerel toplulukla temasa geçilip vasıflı hizmet ve destek sunabilecek durumdaki kurum ve kuruluşlara ilişkin bilgi toplanacaktır. Araştırmacılar, eğer varsa, çocuklarla ilgili destek hizmetleriyle ilişki kurabilirler, gerekiyorsa bu kuruluşların hizmetlerini isteyebilirler, onları araştırma konusunda bilgilendirebilirler ve görüşlerini alabilirler. Kimi durumlarda çocuk odaklı hizmetlerin tespit edilmesi ve bunlara ulaşılması çeşitli nedenlerden dolayı imkânsız olabilir - destek kuruluşları yeterli kapasiteye sahip olmayabilir, coğrafi anlamda uzakta olabilir ve yetersizlikleri nedeniyle yarardan çok zarara yol açabilirler - ki böyle durumlarda alternatif stratejiler geliştirmek gerekir.

Çocuk odaklı hizmetlerin olmadığı durumlarda benzer destek sunan diğer kuruluşlardan yardım istemek uygun olabilir. Örneğin, eğer araştırma konusu çocuklara yönelik şiddet ise şiddetten etkilenen kadınlara yönelik hizmet sunan yerel kuruluşlar olabilir ve bu kuruluşların verdikleri kimi hizmetlerin çocuklara uyarlanması düşünülebilir (Laws & Mann, 2004). Araştırma katılımcıları ayrıca yerel kültüre uygun destek mekanizmalarından, yerel topluluk ya da dinsel inanç temelli kuruluş ve gruplardan da yararlanabilirler (Ruiz-Casares, 2013). Eğer destek ihtiyacı muhtemel gibi görüldüğü halde destek hizmetlerinin varlığı belirlenemiyorsa araştırmayı yapma kararı yeniden gözden geçirilmelidir.

Güvenlikle ilgili kaygıların olduğu durumlarda çocukları ya da ebeveynleri yönlendirecek uygun takip hizmetleri bulunmuyorsa ne olur?

Takip hizmetlerinin varlığı ve niteliği, araştırmacıların kuşku edilen çocuk istismarı durumlarını bildirme yönündeki kararları üzerinde etkili olabilir. Kimi araştırmacılar, çocuklara zarar veren kötü muamele, gereksiz aşağılama ve damgalama (eğer iddialar temellendirilmemişse) gibi olayların bildirilmesinin, eğer ortada takip hizmetleri de yoksa çocuklara ve ailelere verebileceği zararın yararları aşabileceği kanısındadır (Kotch, 2000). Kuşku edilen bir istismar durumu ya da güvenlikle ilgili kaygıların ışığında mahremiyetin ihlali, kimi durumlarda daha da zorlu ve karmaşık bir gündem olarak ortaya çıkabilir. Örneğin, çocuk koruma ya da ruhsal birtakım sonuçlarla ilgilenebilecek hizmetler ortada hiç yoksa ilgili durumları bildirme daha da sorunlu bir hale gelir. Kimi durumlarda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde hükümetin gözetiminde çocuk koruma hizmetleri bulunmamaktadır ya da çocukların ve ailelerin yönlendirilebilecekleri sosyal hizmetler sınırlı kalmaktadır ve çocukların bu hizmetlere güveni olmayabilmektedir. (Abebe, 2009; Hutz & Koller, 1999; Veena & Chandra, 2007). Ayrıca, istismarın bildirilmesi çocukların yüksek yararına olmayabilir de; eğer yetkili mercilerde kötü niyetli kişiler varsa böyle bir bildirim çocuğu daha riskli bir duruma da getirebilir (Young & Barrett, 2001).

Yerelde çeşitli kesimlere danışma kritik önemdedir ve araştırmacıların araştırmalarına başlamadan önce yasal gereklilikler, araştırmanın gerçekleşeceği alandaki uygun yönlendirme kaynakları ve alternatif kaynaklar hakkında sağlam bilgiye sahip olmaları gerekir. Yukarıda değinildiği ve Mónica Ruiz-Casares'in durum araştırmasında ele alındığı gibi, araştırmacılar, çocuk odaklı hizmetlerin varlığının belirlenmesinin pek olası görülmediği durumlarda alternatif stratejiler arayabilirler.

Örnek durum 9: Koruma ile katılım arasındaki dengeyi tutturma: Takip hizmetleri hemen bulunamıyorsa ne yapılmalı? Mónica Ruiz-Casares (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.132).

Ek olarak, güvenlikle ilgili kaygıların ele alınmasında araştırmacıların becerileri ve verecekleri tepkiler de önemlidir ve bunlar durumla duygusal olarak baş etmelerinde ve gerekli hizmetlere yönlendirilmelerinde çocuklara yardımcı olur. İdeal olanı, araştırma personelinin çocuk koruma alanında eğitim almış olmasıdır. Öyle bir bu eğitim kaygıların belirlenmesinde ve idare edilmesinde, mümkün olduğu durumlarda deneyimli araştırmacılarla ve yereldeki çocuk koruma uzmanlarıyla işbirliği yapılmasında araştırmacılara yol gösterebilir. Etik denetim, araştırmacıların çeşitli kaygıları ele almalarına, rehberliğe başvurmalarına ve hesap verebilirlik açısından bir forum oluşturmalarına imkân tanır [bu konu Araştırmacı Desteği bölümünde daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır].

Güvenlikle ilgili kaygıların bildirilmesi olumsuz birtakım sonuçlara yol açabilirse ne yapılmalı?

Çocukların güvenliğiyle ilgili kaygıların bildirilmesi her zaman düz ve basit bir iş değildir. Yukarıda değinildiği gibi, ortada uygun ya da yeterli hizmetler olmayabilir. Çocuk koruma hizmetleri yetersiz olabilir, ağır hareket edebilir ya da daha önce bu hizmetlere yönlendirilmiş çocukları kendinden soğutmuş olabilir. Esasen çocuklardan bir bölümü söz konusu hizmetlerle ilgili deneyime sahip olabilir ve bu hizmetlerin yetersizliği konusunda araştırmacıyı bilgilendirebilir. Bildirimde bulunmayı karmaşıklaştıran bir başka durum da devletin ya da hükümet dışı bir kuruluşun yönetimindeki kurumlarda kalan çocukların kendilerinden sorumlu olan kişilerin uyguladıkları kurumsal ceza ya da şiddetle ilgilidir. Çocuklar bu kurumlarda kalmaya devam edeceklerse ilgili olayların bildirilmesi çocukları daha büyük risk altına sokabilir.

Çocukların risk altına girme olasılıklarının yüksek olduğu alanlardaki araştırmalar, örneğin cinsel sömürü mağduru çocuklarla yapılacak araştırmalar, araştırma sürecinde yer almayan çocuklar tarafından, bu tür güvenlik kaygılarının araştırmacı tarafından belirli mercilere iletileceği beklentisi yüzünden sekteye uğrayabilir. Kimi durumlarda araştırmacılar açısından ortaya çıkabilecek bir başka güçlük ise, yetkili mercilere bildirildiklerinde çocuklar açısından ortaya çıkabilecek hukuki sakıncalardır. Örneğin, herhan8gi bir ülkesi olmayan ya da iltica arayan çocuklarla suç teşkil eden fiillere karışmış çocuklar bu tür bildirimler sonucunda sınır dışı edilme, gözaltına alınma, fiziksel cezaya maruz kalma ve suç kayıtlarına girme gibi risklerle karşılaşabilirler. Kimi araştırmacılar tarafından bu tür kaygıları ele almada başvurulan bir yol "bildirimde bulunma çitasının" yüksek tutulmasıdır ki bu durumda bildirilecek durumlar ancak aşırı örneklerle sınırlanmış olur.

Özellikle etkili koruyucu sistemlere başvurma imkânlarının sınırlı kaldığı durumlarda araştırmacılar kendi çalışmalarının çocuklar açısından neyi getirebileceği konusunda fazla bilgi sahibi olmayabilirler. Bu tür ikilemlere verilebilecek kolay yanıtlar yoktur. Bununla birlikte, araştırmacıların çeşitli olasılıkları hesaba katmaları, araştırmaya başlamadan önce verecekleri çeşitli tepkileri planlamaları gerekir. Bunları yaparken de yerel koşulların güçlü yanları ve sınırlılıkları, var olan hizmetler, çocuğun gelişim halindeki yetenekleri ve verili andaki durumu ve güvenlikle ilgili kaygıların bildirilmesi durumunda bunun çocuklar üzerindeki olası etkileri hesaba katılmalıdır. Ayrıca, belirli

Araştırmacılar, çocuklarla güvenli ortamlarda yapacakları görüşmelerle potansiyel risk ve zararlar hakkında fikir edinebilirler.

bir çalışmaya katılmanın potansiyel riskleri ve zararları konusunda çocukların kendilerinden bir şeyler öğrenmek de mümkündür. Bir grup çocukla güvenli bir ortamda gerçekleştirilecek bir ön görüşme, yalnızca çocukların algılayabilecekleri birtakım etik konuları ortaya çıkarabilir; örneğin, zorbalık ya da damgalanmaya moruz kalma, kamu güvenliği görevlilerinin durup dururken dikkatleri kendilerine yöneltmesi gibi.

Çocukların korunma haklarıyla katılım hakları arasında denge tutturulması neden önemlidir?

Kimi araştırma durumlarında çocukları zarardan korumakla araştırmaya katılma haklarına saygı gösterilmesi arasında bir gerilim ortaya çıkabilir. Araştırmacıların çocukları araştırmaya dâhil etme kapasitesi, araştırma konusunun hassas sayıldığı durumlarda daha da sınırlanmış olur (Powell et al., 2011) ve çocukların durumu özellikle güçse kendilerine araştırmaya katılma fırsatları da daha sınırlı biçimde tanınır (Powell & Smith, 2009). Ayrıca, çocuklar birtakım pragmatik nedenlerle de araştırma kapsamı dışında tutulabilirler; örneğin, çocuklarla hassas konularda araştırma yapacak vasıflı personelin bulunmaması ve yeterli finansman sağlanamaması gibi. Çocukları zarardan korumanın önemi, zarar vermeme ve adaleti gözetme şeklindeki felsefi ilkelerle belirlenir ve bunlar BMÇHS'de yer alan çocuk haklarını yansıtır (özellikle 3.1, 3.3 ve 36. Maddeler). Bununla birlikte, korumacı yönü çok güçlü bir söylem de vardır ve buna göre çocuklara kendilerini ilgilendiren meselelere katılma ve görüşlerini açıklama hakkı tanınmaz (Powell & Smith, 2009) ve çocuklar potansiyel risk gerekçesiyle araştırma kapsamı dışında tutulur (Graham & Fitzgerald, 2010).

Çocukları zarardan korumak ile katılım hakkına saygı arasındaki gerilim kısmen farklı disiplinlerin ve farklı koşulların sonucu olarak çocuklara ilişkin temel kavramsallaştırmalarından kaynaklanır. Örneğin klinik bilimlerde etik tartışmalar çocukların riskten ya da doğrudan zarardan korunmalarını öne çıkarırken sosyal bilimlerdeki tartışmalar çocukların araştırmalardan dışlanmalarına odaklanır ve güç dengesizliklerini ele almanın ve çocukların seslerini duyurmalarının sağlanması açısından çocukların katılımcılığından yanadır (Dixon-Woods, Young & Ross, 2006). Mümkün olduğu ölçüde ve adalet, yarar ve saygı ilkeleri doğrultusunda katılım ve korunma hakları arasındaki dengeyi en iyi kurabilecek yollar konusunda çocuklara danışılmalıdır.

Araştırmacılar çocukların araştırmaya katılımlarının eşitlikçi olmasını nasıl sağlayabilirler?

Çocukların katılımı konusunda ayrımcılık ya da yanlılık, toplumda ve çocuklar arasında var olan güç ilişkilerinden kaynaklanabilir. Araştırmacılar bu tür güç ilişkilerinden ya da toplumdaki gelen etkilerden muaf değillerdir. Araştırmacıların kendi değerleri, inançları ve deneyimleri çocukların araştırmaya eşitlikçi biçimde katılımları üzerinde etkili olur. Dolayısıyla, gerek kendi varsayımları gerekse yaş ve cinsiyet gibi durumlar üzerinden ortaya çıkan toplumsal, topluluksal ve ailesel temsillere ilişkin bir anlayış geliştirilmesi etik karar verme açısından kritik önemdedir ve bunlar da etik denetim ve eğitim aracılığıyla büyük ölçüde kolaylaştırılıp güçlendirilebilir.

Toplumsal farklılaşmanın keskin olduğu kimi koşullarda kimi çocuklar başkaları tarafından susturulabilir. Örneğin dilsel azınlık gruplara mensup çocuklar başka çocukların ayrımcılığına maruz kalabilir. Bu da, özellikle odak grup çalışmaları öngörülüyorsa, araştırmaya katılma, ayrımcılık sonucunda dışarıda kalma potansiyeli olan çocukları belirleme ve veri toplama gibi alanlarda tüm çocukların görüşlerinin ve gerçeklerin temsili açısından araştırmacılar için güçlük oluşturur.

Çocukların katılımı konusunda ayrımcılık ya da yanlılık, toplumda ve çocuklar arasında var olan güç ilişkilerinden kaynaklanabilir

Online yöntemler kullanan araştırmacıların dijital dışlanmayı pekiştirip daha yerleşik hale getirme olasılığını dikkate almaları yerinde olacaktır.

Kullanılan yöntemler de belirli bir kesim çocuğun katılımını güçleştirebilir. Örneğin, bilgiye dayalı onay ve araştırma süreci boyunca iletişimin sürekli kılınması açısından işitme engelli çocuklar, örneğin, bu alanda vasıflı bir tercüman gibi ek desteğe ihtiyaç duyabilir. Bir başka örnek: Online araştırma, internete erişim olanağı bulunmayan çocuklar söz konusu olduğunda güç ya da olanaksız olabilir. Dolayısıyla online yöntemler kullanan araştırmacıların, dijital dışlanmanın toplumsal dışlanmayı daha da pekiştirici yanı olup olmadığını dikkate almaları yerinde olacaktır. Katılımcı araştırma, mevcut ayrımcılık ve dışlama örüntülerini pekiştirmeyip tersine bunların karşısına çıkmalı, ayrımcılığa maruz kalıp dışlanan çocuk gruplarını katılıma teşvik etmelidir (Feinstein & O’Kane, 2008). Araştırmacılar, araştırma sırasında çocukları etkileyen ayrımcılık, dışlanma ya da adaletsiz durumların farkına vardıklarında ek etik konular gündeme gelir. Bu durumda araştırmacıların, Jude MacArthur’un durum araştırmasında ele alındığı gibi zorbalık ya da engelli bir çocuğun dışlanması türü durumlara tanık olduklarında hesap verebilirlik ve tanıtım-savunu alanlarında zor kararlar vermeleri gerekir.^{xvii}

Örnek durum 10: Okuldaki ikilemler: Engelli çocukların kapsanmasını nasıl ve ne zaman desteklemeli?”, Jude MacArthur (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.134).

Odak gruplu araştırmalarda, “iç çeşitliliğin” daha az ele gelir biçimleri (Eurochild, 2011, s.7) çocukların eşitlikçi katılımını etkileyebilir; burada kastedilen, örneğin çocukların nasıl öğrendikleri, nasıl iletişim kurdukları, sorunları nasıl çözdükleri, iç ve dış ortamları nasıl anlamlandırdıkları ve duygusal girdileri nasıl yönettikleri gibi başlıklardır. Örneğin kimi çocuklar bir şeye dokunduklarında daha iyi dinlerler; dolayısıyla bu çocukların önlerine dokunabilecekleri kimi materyaller ve nesnelere dokunması daha iyi dinlemelerini sağlayabilir. Başka bir örnek de şöyle: Kimi çocuklar ne düşündüklerini konuşmaya başlayarak toparlarlar; diğerleri ise “düşüncelerini bir araya getirmeden” konuşmazlar (Eurochild, 2011, s. 8). Bu tür farklılıkların bilincinde olunması, araştırmacıların çözüm için yollar geliştirip uygulamalarına yardımcı olabilir ve böylece tüm odak grup mensuplarının daha eşitlikçi katılımı sağlanabilir.

RCT’lerde ve diğer deneyselci tasarımlarda eldeki koşullara tesadüfi yaklaşım önemlidir; böylece örnekteki tüm çocukların her durumda seçilme için eşit fırsatları olacaktır. Tesadüfileştirme, örneğin bilgisayar temelli tahsis ya da tesadüfi sayılar kullanılması gibi tamamen şansa dayalı olmalıdır ve örneğin başvuru tarihi, klinik ya da sosyal güvenlik numaraları gibi sistematik karakterler kullanılmamalıdır. RCT’lerde, kontrol grubuna plasebo değil hâlihazırdaki en iyi tedavi uygulanmalıdır ve denemenin olumlu sonuçlar vermesi durumunda deneme tamamlandıktan sonra bu gruba yeni tedaviyi almaları için sıraya girmeleri önerilmelidir.

Çocukların önderliğindeki araştırmalarda olduğu gibi araştırma tasarımına çocukların katılımı araştırmanın kendisi açısından son derece yararlı olabilir. Aracılığını yetişkinlerin yaptıkları araştırmalarda olduğu gibi bu araştırmalarda güç ve temsille ilgili konuları çözüme bağlamak gerekemeyebilir (Clavering & McLaughlin, 2010; Kellett, 2010). Bununla birlikte, çocukların ve gençlerin araştırma çalışmalarının tasarımına ve uygulanmasına anlamlı biçimde katılımı projenin başarısı açısından kritik önem taşıyabilir (Radford et al., 2011).

^{xvii} Engelli kişilere ve çocuklara atıfta bulunurken kullanılacak dil konusunda sürüp giden tartışmalar vardır (Robinson, 2013). Toplumsal model kuramcıları ve kimi ülkelerdeki araştırmacılar, engelliliğin ortaya koyduğu temelde toplumsal, siyasal ve yapısal süreçleri tanıma açısından ‘engelli çocuklar’ terimini kullanmaktadır. Buna karşılık diğer ülkelerde ‘engelleri olan çocuklar’ terimi daha sık kullanılmakta ve kendi durumlarını açıklayanların tercihi de budur. ERIC derlemesinde bunlardan ikincisi, ‘engelleri olan çocuklar’ kullanılmaktadır; bununla birlikte bu kullanım, yazarların kendi tercihlerini zorunlu olarak yansıtmamaktadır.

Çocukların görüşlerinin nadiren sorulduğu ve belirli bir önem taşıdığı için yeniden ele alınması gereken ilgili bir alan da çocukların kendilerinin araştırma etiği konusundaki düşünceleridir. Buna, ERIC derlemesi kapsamında yer verilen, etik mülahazalara ilişkin tartışmalar da dâhildir. Jurrius ve Uzozié'ye (2012) göre etik konuların altından kalkmaya yönelik somut yöntemler bulma yolunda iyi bir başlangıç, araştırmacıların kendi aralarında, daha önemlisi araştırmacılarla çocuklar arasında bu konuların konuşulması olacaktır. Çocuklarla etik meselesini tartışmada dikkate alınması gereken hususlar Kitty Jurrius'un durum araştırmasının odaklandığı konudur.

Örnek durum 11: Çocuklarla etiği tartışmak, Kitty Jurrius (bakınız, Örnek Durumlar bölümü s.136).

ZARARLAR VE YARARLAR KONUSUNDA BMÇHS

- Araştırmaya katılımları açısından, hiçbir çocuk cinsiyeti, ırkı, dini, yapabilirlikleri ya da diğer herhangi toplumsal ya da siyasal özelliklerinden dolayı ayrımcılıkla karşılaşmamalıdır (Madde 2).
- Araştırmacılar, araştırma kuruluşları ve hükümetlerin çocuklar için en iyisi neyse onu yapma ve çocukların korunmalarını sağlama sorumlulukları vardır (Madde 3).
- Çocukların, sömürücü, kendilerine zarar veren ya da sağlıkları, eğitimleri ve gelişmeleri açısından sakıncalı araştırmalara karşı korunma hakları vardır (Maddeler 6, 19, 32 ve 36).
- Araştırmacıların, araştırma sürecinde gündeme gelen konulardan olumsuz biçimde etkilenmeleri halinde çocukları danışmanlık ve destek hizmetlerine yönlendirme sorumlulukları vardır (Madde 39).
- Araştırma, çocukların konuşarak, çizerek, yazarak ya da başka yollardan görüşlerini dile getirme haklarına saygılı olmalıdır. Araştırmacıların, çocukları dinleme ve görüşlerini ciddiye alma sorumlulukları vardır (Maddeler 12 ve 13).
- Araştırmada yer almanın oluşturucu-yapılandırıcı bir değeri vardır; dolayısıyla araştırma yetenek ve yapabilirliklerini kullanıp geliştirmelerinde çocuklara yardımcı olmalıdır (Maddeler 5, 6, 12 ve 13).
- Araştırma süreci boyunca bedenen ya da zihnen incinmeden ve kötü muameleden korunma tüm çocukların hakkıdır (Madde 19).
- Araştırmada çocukların cezalandırılmalarına izin verilemez (Madde 37).

ANAHTAR SORULAR

Bu araştırmanın yapılması gerekiyor mu?

- Araştırma yeni bilgiler sağlayacak mı?
- Aranılan bilgilerin başka bir yerde bulunamayacağından emin misiniz?
- Çocukların araştırmada yer almaları gerekli mi yoksa aranılan bilgiler başka yollardan da elde edilebilir mi? (çocukların kendi adlarına konuşmaları yerine yetişkinlerin çocuklar adına konuşmaları seçeneği dışında)
- Çocukların araştırmaya katılımı hangi biçimde olacak?

Araştırmanın gerçekleştirilmesi için gerekli kaynaklar var mı?

- Mümkün olan en iyi yerel bilgilerin edinilmesi ve araştırmanın gerçekleştirilmesi için hangi kaynaklar (para, zaman, personel, donanım vb.) gerekiyor ve bunlar hemen sağlanabilecek durumda mı? Eğer değilse bunların sağlanmasına yönelik bir plan var mı?
- Araştırma projesinin etiğe uygun başlatılması için gerekli kaynakların sağlanmasına ne kadar zaman ayırmak gerekiyor?

Araştırmacı olarak, çocuklarla karşılaşmaya ne kadar hazırsınız?

- Araştırmaya katmak istediğiniz çocuklar hakkında neler biliyorsunuz?
- Çocuklar ve yaşantıları hakkında neleri bilmeniz gerektiğini nasıl belirleyeceksiniz?
- Çocukları araştırmaya katma açısından gerekli becerilere (teknik ve kişiler arası ilişkiler) sahip misiniz? Çocuklarla diyalog kurma deneyiminiz ne kadar? Çocuk gelişimi hakkında neler biliyorsunuz?
- Kendinizle çocuklar arasındaki güç farkını ele almada hangi araçlara (ya da yöntemlere) başvuracaksınız?
- Bu araştırma çocukların tümünü nasıl kapsayacak?
- Marjinal konumdaki/ulaşılması güç çocukları belirlemek ve araştırmada yer almalarını sağlamak için hangi adımlar atılabilir?
- Eğer çocukları dâhil etme gibi bir niyetiniz yoksa çocuklar hangi gerekçeyle ve neden dışarıda bırakılacak?

Çocukların güvenliğini nasıl sağlayacaksınız?

- Çocuklar için tanımlanabilir riskler söz konusu mu?
- Araştırma bulgularının kamuoyuna açıklanması halinde ortaya çıkabilecek riskler var mı?
- Riski azaltmak için ne gibi planlar yapılabilir?

- Özel koşulları nedeniyle yüksek risk altında olan çocuklar var mı? Varsa bu çocuklar kimler ve neden böyle bir risk altındalar?
- Eğer gerekiyorsa çocuklar için harekete geçirilebilecek topluluk ve/ya da profesyonel kaynakları ve hizmetleri nasıl tespit edeceksiniz?
- Bir çocuk zarar ya da istismarla karşılaşmışsa hangi uygun adımları atacaksınız?
- Bu girişimler hakkında kimleri bilgilendirmeniz gerekiyor?
- Araştırmanın yürütüldüğü yerde çocuk istismarı bildirimine ilişkin yasal zorunluluklar ne durumda?
- Araştırmaya katılmaları halinde çocuklara yönelik damgalamalar neler olabilir? Bu konuda ne yapacaksınız?
- Araştırma sırasında ve/ya da sonrasında çocukları korumak için projenizde güvenlik protokolleri ya da politikaları hazırlamanız ve/ya da uygulamanız gerekiyor mu? Gerekiyorsa, hangi protokoller ve politikalar?
- Çocuğun olağan davranışlarına aşina, bilinen ve güvenilen, durumu kavrayıp gerekiyorsa ek yardım bulabilecek bir kişinin görüşmeler sonrasında gerekli denetimleri yapması gibi bir konuyu düşündünüz mü?

Sıkıntıya girmeleri ya da sorun yaşamaları durumunda çocuklara nasıl davranacaksınız?

- Çocukların yaşayabilecekleri sıkıntılara yanıt verebilecek deneyime ve/ya da becerilere sahip misiniz?
- Araştırma ekibi üyeleri için ne gibi bir denetim ve destek öngörüyorsunuz?
- Sıkıntılı çocukları desteklemek için ne gibi düzenlemeler yapmanız gerekiyor? Sorunlarının ve kaygılarının giderilmesini nasıl sağlayacaksınız?

© UNICEF/NYHQ2009-0222/Estey

Vietnam'ın merkeze uzak Lao Cai ili Bac Han ilçesinde Ban Pho ilkokulunda yerli bir topluluğa mensup kız çocuklar dışarıda okurken.

ISBN: 978-88-6522-023-8

Uluslararası Çocuk Merkezi
Bilkent Üniversitesi, Merkez Kampüs,
Kütüphane Binası, 06800 Bilkent / Ankara
Tel: +90 312 290 23 66
Faks: +90 312 266 46 78
e-mail:icc@icc.org.tr

www.icc.org.tr

Bu yayın Uluslararası Çocuk Merkezi tarafından yürütülen ve Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu tarafından desteklenen Çocuklarla Birlikte Daha Güçlü çalışması kapsamında hazırlanmıştır. Avrupa Birliği, yayının içeriği ile ilgili olarak herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmez.

